

УДК 94(411.16) «1890/1920»

Чашко Н.М.

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ СТ.

Соціально-економічне та правове становище євреїв України наприкінці ХІХ – на початку 20-их рр. ХХ ст. стало темою досліджень В. Гриневич і Л. Гриневич, О. П. Данильченко, Л. Ізмайлової, О. В. Козерода, І. М. Погребінської, Я. Н. Рабіновича, Б. В. Чирка [9; 5; 8; 11; 1; 3; 10]. Вищеперераховані автори у своїх статтях та монографіях висвітлили становище українського єврейства у Російській імперії, у період революції та громадянської війни, у часи розбудови радянської держави. Але окремі питання пов'язані з становищем єврейської спільноти України ще залишається де достатньо опрацьованим.

Мета статті – комплексне вивчення становища єврейської національної меншини України у зазначений період.

За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживало 1 млн. 644 488 євреїв, що становило 8% від загальної кількості населення. Розселення євреїв на території України було нерівномірне.

Більшість євреїв мешкало у Київській, Подільській, Волинській губерніях (1 млн. 48 тис.). Понад 140 тис. євреїв проживало у Херсонській губернії. Єврейське населення Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської губернії складало близько 235 тис. чол. [1, 24].

Ще у ХІХ ст. царський уряд, видавши ряд нормативних актів, створив так звану «смугу єврейської осілості». На території смуги осілості єврейство, за російським законодавством, не могло володіти землею та вести сільськогосподарське виробництво. Ці заходи влади призвели до того, що більшість євреїв зосередилось в містах та містечках Правобережної України, займаючись переважно ремеслом і дрібною торгівлею. На початку ХХ ст. на Правобережній Україні сформувався своєрідний господарський та соціально-економічний феномен – єврейське містечко. По суті за складом мешканців єврейськими містечками були Бердичів, Коростишів, Проскурів, Волинськ, Малин та інші. Лише незначний відмоток містечкового єврейства був зайнятий у сільськогосподарському виробництві. Наприкінці ХІХ ст. в єврейській частині Російської імперії сільським господарством займалися

3,21% від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в Новоросії, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29612 хліборобів [2, 67].

Заняття сільським господарством приносило євреям невеликі прибутки. До того ж, існувала заборона царською уряду на наділення євреїв землею для ведення сільського господарства. Тому переселення на Південь України для заняття сільським господарством не було самоціллю для жителів єврейських містечок України. Але, не дивлячись на неприбутковість сільського господарства, це була можливість для єврея вирватися з відсталого містечка. Існувала думка використати заняття сільським господарством і переселення на Південь України для зміни свого соціального статусу. Єврейські переселенці поступово залишали заняття сільським господарством та переселялись до промислових губернських міст. Там вони повертались до своїх традиційних занять ремеслом та посередницькою торгівлею. Поступово у містах Півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Судаку, Керчі сформувались багаточисленні єврейські общини. Частина єврейського населення колонізувало деякі райони Кримського півострова. Крим приваблював євреїв не тільки благодатним кліматом, а й тим, що тут уже здавна вони займалися сільським господарством. Жили євреї там спокійно, не знали погромів з боку татарського населення. Не дивно, що у Криму ще з кінця XIX століття існувало чимало єврейських колоній, які займалися вирощуванням різних сортів винограду та інших сільськогосподарських культур. На початку XX ст. на півострові проживало понад 60 тис. євреїв, а у 1917 р. там налічувалось їх понад 68 тис. (8,4% від усього населення Криму). Багато з них займалися сільським господарством [3, 80]. Землеробські єврейські поселення переважали в північній степовій частині півострова, зокрема, переселенці з Волинської губернії населяли територію поблизу Джанкоя та Перекопа.

Перша світова війна болоче вдарила по українському єврейству, практично знищивши єврейське містечко. Війна перетягувала значну кількість євреїв із містечок у великі міста по причині відсутності робочих рук після демобілізаційних процесів. Значного удару по єврейству завдала і варварська політика вищих властей в усій прифронтівій південно-західній смузі. Величезні страждання принесла громадянська війна українському єврейству, у відношенні до якого застосовувалися такі форми організованого насильства, як масові погроми. Євреїв грабували та вбивали всі ворогуючі

сторони – радянські більшовики, білогвардійці, українські війська. Через деякі регіони військові формування прокочувалися по декілька разів, що наймовірно збільшувало страждання єврейського населення. Кожна із воюючих сторін вбачала в євреях своїх ворогів, які підтримували іншу сторону. Так, білогвардійці вважали євреїв виключно більшовиками через національний склад верхівки партії більшовиків. Більшовики дивилися на єврея як на представника пануючого класу – буржуазії та купецтва. Місцеві отамани грабували євреїв через їх віросповідання. Різні побори і грабежі стали у ці роки свого роду нормою життя багатьох єврейських містечок і міст. У літературі наводяться різні цифри, що свідчать про кількість людських жертв і масштаби матеріальних збитків, завданих єврейському населенню України у роки громадянської війни.

Радянські джерела за час з 1917 по 1921 рр., наводять дані про 1520 погромів, що мали місце у 911 населених пунктах України, Білорусії. Погроми коштували єврейському містечку 200 тис. вбитих і близько 700 тис. поранених, залишивши сиротами і інвалідами 300 тис. дітей, в Україні в той період було вчинено 887 великих і 349 менших за розмірами погромів [4, 50].

Від мародерства та вбивств страждали не тільки жителі єврейських містечок, але і селянство єврейських колоній Півдня України. Бойові дії в південних районах України тривали протягом 1917–1921 рр., що не могло не позначитися на кількості погромів, трибуналів, контрибуцій на користь військ. Так, дві найбільші колонії Гуляйпольського повіту Трудолюбівка і Нечаївка були ліквідовані махновськими частинами, населення інших скоротилось більш як на 8 тис. чоловік. Розміри їх земельних володінь різко зменшились, господарство занепало, житловий фонд було зруйновано на 80%. Це призвело до поширення серед єврейського населення емігрантських настроїв, які пішли на спад лише у другій половині 1920-х років [5, 17]. За звітом Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України втратили 24% населення, 70% коней, 57% корів, було зруйновано 19 % різного роду будівель [4, 50].

По закінченні громадянської війни єврейське населення опинилося в більш гіршому становищі, ніж інші етнічні групи України. Чисельність євреїв по всій території колишньої Російської імперії різко скоротилася. За даними демографа Я. Щинського, у 1919 р. на українських етнічних землях проживало 3,3 млн. євреїв; з них на території радянської України – 1577 тис, зокрема, в Східному Поліссі – 147 тис, на Правобережжі –

682 тис, Лівобережжі – 198 тис, у Степовому районі – 113 тис, у Донбасі – 41 тис. [2, 67].

Така ж ситуація була і в єврейських землеробських колоніях. На 1922 р. 50% єврейських господарств не мали корів, від 11 до 36% господарств не мали робочої худоби, тільки 5% були заможними. Із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округ були посівними лише 544 (86,3%), а 138 – зовсім не засівалися [6, 7].

Прихід до влади на Україні більшовиків призвів до ще більшого посилення розорення єврейських містечок, тому що трудова діяльність євреїв базувалася на дрібній приватній власності, торгівлі, право на яку узурпувала нова влада. Політика «воєнного комунізму», з його поширеною практикою експропріацій власності, самим безпосереднім чином торкнулась сфери господарської діяльності більшості містечкового єврейського населення. З огляду на цю специфіку, економіст дореволюційної Росії А. Бруцкус писав, що «єврейське населення через специфіку своїх господарських «дрібнобуржуазних» занять автоматично програє від встановлення радянської влади» [4, 55]. Радянські органи заборонили приватну торгівлю в період воєнного комунізму. Було створено апарат, що мав відповідати за розподіл продуктів у місті і продуктообмін між селом і містом. Процес торгівлі замінили процесом натурального продуктообміну. Зникла потреба в посередницькій торгівлі, якою займалися євреї. Тому в 1918 р. з економічних процесів майже повністю випала величезна маса єврейського населення, що займалася торгівлею. Майже 40% єврейського населення України, що вважалися «непродуктивними елементами», перебивалися з дня на день випадковими заробітками, голодували [2, 67].

Ситуація не змінилася на краще і в період запровадження у СРСР нової економічної політики. За даними перепису 1926 р. єврейське населення України складало 1 млн 580 тис., що становило 5,4% усього населення УСРР [7, 107]. З них у промисловості було зайнято 40 тис. чоловік, дрібними крамарями були 80 тис. осіб, невелику групу становили службовці. А близько 370 000 були безробітними і близько мільйона проживали у крайній нужді [8, 67].

У цих умовах євреї прагнули скоріше покинути підпорядковану більшовиками українську територію, сподіваючись на кращу долю в еміграції. Протягом 1920–1921 рр. з України виїхало за кордон близько 200 тис. євреїв. Кількість біженців могла бути і більшою, якби з ініціативи

ЦК РКП(б) радянський уряд не вжив термінових адміністративних заходів для штучного звуження еміграційного потоку, примусово повертаючи на місця попереднього проживання тих, хто не міг довести, що має офіційно визнані радянською владою підстави для еміграції [9, 141].

Прогресуюче зубожіння та цілковиту господарську деградацію виявили обстеження єврейських містечок, які були проведені ВУЦВК у середині 1920-х років. У постанові ВУЦВКа «Про стан єврейських містечок на Україні», складеної за матеріалами обстеження окружних виконкомів, про ситуацію доповідалось так: «Передусім характерним є стихійний перехід до занять сільським господарством. Згорнула свою діяльність велика та середня торгівля. Дрібна торгівля існує і продовжує підтримувати кустаря, забезпечуючи його сировиною та ринком збуту. Але її стан постійно погіршується». Наводилися і конкретні приклади занепаду містечковою єврейства. Так, повідомлялося, що в містечку Чуднов стан кустарів погіршився з погіршенням матеріальною стану торговців. Кустарі втратили замовників в особі торговців. Кількість торговців у період податкової реформи значно зменшилась. Кустарі все більше і більше зубожіють. У містечку Юзефопіль економічна ситуація також погіршилася. Декласований елемент швидко зростав, не встигаючи пристосуватися до землеробської праці. Особливо така ситуація набула поширення серед гендлярів і кустарів. Документ засвідчує зростання кількості безробітних серед єврейської молоді, показник якої в окремих містечках досягав 80% [10, 81].

Обстеження роботи партійних і радянських органів влади містечок проведене у середині 20-х років засвідчило, що однією з причин економічної депресії єврейського містечка була короткозорість та політично неправильна політика деяких місцевих органів, зокрема, міліції. У штрафх, що накладалися на єврейське населення, працівники органів внутрішніх справ та місцеве керівництво вбачало одне з джерел поповнення місцевого бюджету. Штрафи передбачались навіть в доходній частині місцевих бюджетів. Вони стягувалися особливо ретельно, суми визначалися свавільно і не відповідали платіжній здатності того, кого штрафують. Крім того, фінансові установи встановлювали великі ставки місцевого збору, що накладався на дрібних крамарів. Особливо це стосувалося незаможної частини населення, що торгувала без патенту. Встановлювалися також високі ставки орендної плати.

Таке ставлення до єврейства містечок формувалось серед низового партійного керівництва через соціальні стереотипи та стереотипи у вихованні

жителів містечок, а також через ідеологічне ставлення до євреїв як до ворогів радянської влади. Як пише О. Козерод, «через фізіократичну теорію того, хто був економічно корисним, хто був нейтральним, а хто був шкідливим, торговців, зокрема, вважали шкідливим елементом, і наклали на них великі податки, прираховавши до категорії позбавленців. В 1925–1926 рр. 81,5% від усієї кількості українського єврейства були «позбавленцями» [11, 82].

Категорія «позбавленців» не мала окремих громадянських прав, зокрема права обиратись до рад та бути обраними у ці органи влади. Крім того, виборчих прав позбавлялись і діти, батьки яких були торговцями, їх обкладали трудовими повинностями і податками. Загалом розуміння цієї проблеми пролунало в межах всеукраїнської наради євсекції при ЦК КП(б)У 1925 р., де сказано: «Своєрідний соціальний склад єврейського населення (переважно торгово-посередницькі і ремісничі елементи, невелика кількість фабрично-заводських робітників і незначна група хліборобів), що різко відрізняється від соціального складу всіх інших народностей на Україні, скупченість цього населення в містах і містечках колишньої «смуги осілости» приводить до того, що ці торгово-посередницькі елементи в маленьких містах і містечках об'єктивно витискаються з економічних позицій, які вони займали до цього часу, і поставлені перед гострою необхідністю переходу до продуктивної праці [4, 56].

Отже, надзвичайно важке становище українського єврейства змушувало партійне та державне керівництво СРСР та УССР шукати ефективні шляхи поліпшення його добробуту за допомогою активного залучення цієї категорії населення до соціалістичних перетворень перш за все у галузі сільського господарства.

Джерела та література

1. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінця ХІХ – початок ХХ ст.) / І. М. Погребінська // УДЖ. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
2. Хонігсман Я. С. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // УДЖ. – 1994. – № 2–3. – С. 66–75.
3. Рабінович Я. Н. На зламі віків : До 1000-річчя проживання євреїв в Україні. / Я. Н. Рабінович –К. : ІНТЕЛ, 1998. – 360 с.
4. Орлянський В. С. Євреї в Україні у 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. / В. С. Орлянський – Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. – 240 с.
5. Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років ХХ ст. Історичні зошити: Інститут історії України АН України, 1993. – 140 с.
6. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. / Я. Кантор – Х. : Держвидав України, 1929. – 31 с.
7. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К. : Наукова думка, 2004. – 342 с.

8. Измайлова Л. Отражение компартийной политики на еврейской семье / Л. Измайлова // Єврейський світ. Альманах. – К. : Дух і літера, 2004 – С. 67–68.
9. Гриневич В. Євреї УСРР у міжвоєнний період // Нариси з історії та культури євреїв України / В. Гриневич, Л. Гриневич / Упорядники Л. Фінберг і В. Любченко. – К. : Дух і літера, 2005 – С. 141–161.
10. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (в 20–30-х роках ХХ ст.). / Б. В. Чирко – К. : Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.
11. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / О. В. Козерод – К. : СПД Савгина, 2002. – 313 с.

Чашко Н.М. Становище єврейської національної меншини України наприкінці ХІХ – на початку 20-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається економічне та суспільно-політичне становище єврейської національних меншин України в кінці ХІХ ст. – на початку 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: євреї, дискримінація, національна політика, містечка, радянська влада.

Чашко Н.Н. Положение еврейского национального меньшинства Украины в конце ХІХ – в начале 20-х гг ХХ в.

В статье рассматривается экономическая и общественно-политическое положение еврейской национальной меньшинства Украины в конце ХІХ – начале 20-х гг. ХХ вв.

Ключевые слова: евреи, дискриминация, национальная политика, поселки, советская власть.

Chasko N. M. The position of Jewish national minority of Ukraine in the end of ХІХ th century – in the beginning of 20-th year of ХХ-th century.

The article deals with economic, social and politics position of Jewish national minority of Ukraine in the end of ХІХ century – in the beginning of 20-th year of ХХ-th century.

Key words: Jews, discrimination, national politics, small town, the Soviet government.